

KORCSMÁROS ÁDÁM

A kelet-közép-európai épített környezet jövőképei az univerzális és partikuláris nosztalgiák útvesztőjében

Bár részleteiben sok szempontból differenciált az épített környezet és az identitás különböző rétegeinek kapcsolata a kelet-közép-európai poszt-szocialista államokban, hasonló kiindulópontok, gondolkodásmechanizmusok és problémák jellemzőek rájuk. Utóbbiak közé tartozik például, hogy az épített környezet jövőjével kapcsolatban megfogalmazott perspektívák egyre inkább a múltba mutatnak vissza, vagy ott próbálnak megoldásokat találni a jelen problémáira. Természetesen az egyes társadalmi csoportokon belül más-más paraméterek jellemzik ezt a nosztalgiát, és általában különböző kombinációkban jelennek meg a motivációk. Hogy legalább néhányat megemlítsünk: valahol a hagyomány megőrzése és a kontinuitás kategóriái a mérvadók, máshol pedig inkább az elve(sze)ttnek vélt visszaszerzése vagy újjáépítése. Emellett megfigyelhető az is, hogy ezen narratívák egyre gyakrabban nemzetinek titulálják magukat, esetleg egy így megnevezhető építészet vízióját projektálják. Nem egészen egyértelmű, mit is jelent ez pontosan annak a kontextusában, hogy ezt a múltat térségünkben hosszú ideig korántsem egy nemzetállamokon alapuló felosztás jellemezte, hanem inkább egy többnyelvű és többkultúrájú közeg, ahol különböző hatások és tendenciák

keveredtek egy bizonyos mértékben ugyan homogenizált, de egyébként sokrétű, nem feltétlenül territoriális felosztáson alapuló morfológiai és szokásrendszereket alkotva. Az is kérdéseket vet fel, hogy részei-e az így megfogalmazott jövőképeknek az épített környezet azon rétegei is, amelyek egy adott ország területén élő más nemzetiségek partikuláris hagyományaihoz köthetők, vagy a határon túl található, ezáltal sokszor egy vagy több másik állam által is saját hagyományként kezelt, vagy annak tartott épített emlékek.

Csak sejthetjük, hová vezetne és vezethet, ha az egykori monarchia utódállamainak nagy része visszatérne a 19. századi szűk látókörű nemzetépítő nosztalgiához, és újra kiélesednének azok a kultúrharok, amelyek határozatlan alanyú jelmondata már hagyományosan az „ez a miénk (volt-lesz)!” A múltközpontúság önmagában véve nem feltétlenül problematikus, azonban, ha két-három szubjektum vall magáénak egy objektumot, mint ahogy kultúrkörünkben nem ritkán történik, akkor egy effajta revizionista jövőkoncepciónak hosszú távon csak fatális konklúziói lehetnek. Ezért talán több teret érdemelne az a kérdés is, milyenek az alternatívák, ha már nem is közös megoldásokra, de legalább kölcsönösen fenntartható perspektívákra, már ha lehetségesek egyáltalán ebben a komplex múltú, jelenű és jövőjű régióban; és milyen múltkoncepciókra épülhetnek.

De mégis ki is az a „mi”?

Kelet-Közép-Európa egy identitás szempontjából (is) sokrétű és ambivalens térség. Már akkor nehézségekbe ütközünk, ha valamelyik államon belül próbáljuk meg pozitív módon (tehát például nem egy közös ellenség alapján) meghatározni, hogy kik is vagyunk. A paradoxonok sorát bővíti, hogy bár középnek nevezzük, a globális történelmi, geopolitikai és kulturális narratívák szemszögéből sokáig inkább perifériának tekintett térségről volt szó, és ez részben még ma is így van. Talán ezt a (részben jogos) kisebbségérzetet is hivatottak sajátos módon kompenzálni a regionális dominanciáért folyó belső viták, például azért, kinél is van Európa igazi közepe, ez a már-már relikviaszámba menő virtuális földrajz-

zi pont, amiből lassan a régió összes állama magáénak tart egyet-egyét. A perifériaidentitást legalább részben felváltotta már egy a geopolitikai, vallási és kultúrtömbök között egyensúlyozó határzóna vagy keresztesződés koncepciója, ahol keverednek és kommunikálnak a különböző hatások és világnézetek, ideális esetben új konfigurációkat és megoldásokat generálva. Erősödnek azok a nézetek is, hogy jelentősen növekedni fog a régió szerepe Európa jövőjének meghatározásában, ehhez azonban legalább egy elementáris erejű konszenzus szükséges. Vannak persze hosszabb-rövidebb életű együttműködési kísérletek és keretek is, amelyek többsége konstruktívabbak, mint például a már-már hagyományosan megrendezett visegrádi négyek sírásó versenyének tragikomikus szepulkralis összhangja. Kérdéses azonban, mennyire összeegyeztethetők ezek a regionális víziók az egyre erősödő nacionalista és centrifugális tendenciákkal.

Ezen problémakör részét képezi az épített környezet és az identitás különböző formáinak kapcsolata. Az épületek és települések jellegét sokszor hozzuk különböző összefüggésekbe egy bizonyos népcsoport kulturális, társadalmi, nemzeti és egyéb identitás(tudat)ával, vagy vonatkoztatjuk az egyiket a másikból. Ez több problémát is felvet, például annak kapcsán, hogyan függenek össze, milyen módon és mértékben determinál(hat)ják egymást, és mennyire tudatos vagy tudatosított folyamatok ezek. A probléma egy másik vonatkozása lehet az is, miért részesítjük sokszor előnyben egy-egy csoport identitásával vagy identitástudatával kapcsolatban az elmúlt korok tárgyi manifesztációit azokkal szemben, amiket korunk produkál; esetleg konveniózó magyarázatokat és konstrukciókat projektálunk a múltba ahelyett, hogy inkább a kevésbé egyértelműsíthető valóságot próbálnánk értelmezni.

Általában sem a múltban, sem a jelenben nem fellelhetők teljesen homogén kultúrjelenségek, amelyek egy adott nyelvi vagy etnikai csoportra maradéktalanul jellemzőek lennének, még ha ez a kategorizálás elég gyakori és sok esetben szükséges is. Általában vannak egyértelműen felismerhető jellemzői egy adott terület lakói vagy bizonyos népcsoport tárgyi vagy épített környezetének. Az utóbbi fokozatosan rétegződő alkotóelemeiben is tükröződnek bizonyos társadalmi jelenségek és ten-

denciák, egy adott térség vagy régió múltjának és jelenének sajátosságai.

Kelet-Közép-Európa urbánus és vidéki környezetében nemcsak a 19. századig voltak prevalensek a közös, de ugyanakkor nem homogenizáló és nagyszámú partikuláris variánssal rendelkező jelenségek, hanem később is megfigyelhetünk rokon tendenciákat a monarchia utódállamainak már párhuzamosan alakuló épített környezeteiben. Néhány kivétellel az első világháború után egyikük sem indult el radikálisan más nyomvonalon, a két világháború közötti rövid intermezzo után nagy részük egymást váltó totalitarizmusok önkéntes vagy kényszerített vazallusa lett egészen a kilencvenes évek elejéig, amikor kitárult előttük a liberális demokrácia és a piacgazdaság által kínált lehetőségek tárháza. Az egyébként is differenciált térségben így fokozatosan még összetettebbé vált az identitás, és ebből kifolyólag a közös narratívák megfogalmazása is.

Kérdéses hierarchiák

Az építészettörténet és -elmélet fókuszában általában a kimagasló, rendező és monumentális megoldások állnak. Társadalmi szempontból is érthetően ezeken az épületeken van a legerősebb hosszabb távú fókusz és hangsúly, hiszen a hozzájuk viszonyítva gyorsan változó, mindenképp funkcionális és egyéb paramétereknek megfelelni kívánó épületekkel szemben természetükből kifolyólag a kontinuitást képviselik. Így általában a közterek, műemlékek és középületek reflektálják leginkább a társadalmi, kulturális vagy politikai döntéshozó elit által megfogalmazott preferenciákat, amivel egy centralizált világgépet képviselnek, és nehezebben nyilvánulnak meg bennük a partikuláris tendenciák. Természetesen előfordul, hogy ez a két szempont összhangban van, de sokszor kérdéses, mennyire tudnak a korabeli vagy az azt követő korok társadalmának egyes rétegei azonosulni velük, vagy identitásalkotó szerepet tulajdonítani nekik.

Talán ezért is vált ki sokszor intenzív vitákat az, milyen műemlékvédelmi stratégiák vannak és legyenek előnyben részesítve. Térségünkben egyre

gyakoribb az általában kritikátlan nosztalgiára épülő törekvés a műemlékek vélt eredeti állapotának a lehető legnagyobb mértékben való visszaállítására, akár úgy is, ha inkább projekcióról, mint felújításról van szó. Maradjon költői kérdés, mit árul el társadalmunk állapotáról a korabeli idéző stukkó vagy gótikus borda mögött rejtőző vasbeton, esetleg egy barokk kert alatti mélygarázs. Úgy tűnik a történelmi autenticitás egyre inkább háttérbe szorult egy egységesítő nosztalgikus perspektíva javára, amelyben egyre nehezebb megítélni, mi a múlt és mi a jelen.

Ugyanakkor épített környezetünket és annak jellegét túlnyomó részben nem ilyen típusú épületek alkotják és határozzák meg. Régióinkban a történelmi városközpontot elhagyva szinte mindenhol megtaláljuk a 19. századi bérházak tömbjeit, az ipari forradalom alatt nehezen élhetővé vált városból való menekülés reményében épített, vidéki élet illúzióját kínáló kertváros-variációkat, majd a városok peremén emelkedő, a bérházak alternatívájaként produkált lakótelepeket, a vidéki és elővárosi környezetben szétszórta „kockaházakat”, esetleg a szuburbia gombamód szaporodó katalógusházaival vagy a társadalmunk komfortigényét teljesíteni hivatott, de ugyanakkor látni nem kívánt raktár- és gyárépületeket, melyek sokkal inkább kötődnek társadalmunk aktuális életformáihoz, mint a sokszor skanzenként kezelt történelmi városközpontok. Jellemző az is, hogy az elmúlt egy évszázad által létrehozott rétegek általában nem azok közé tartoznak, amelyekkel azonosulni szeretne vagy tudna a legtöbb hivatalos, vagy többségi narratíva.

Nem szabad megfeledkeznünk a vidéki környezetről sem, ahonnan egy sokkal általánosabb, népinek nevezett építészetet, és az ettől eltérő autentikusabbnak tekintett identitást próbálunk vonatkoztatni. A rurális létformák natív építészete sokáig természetes módon kötődött és kötődik az adott környezet adottságaihoz, a rendelkezésre álló építőanyagokhoz és a többnyire kis méretarányú mezőgazdasághoz kapcsolódó térbeli és funkcionális igényekhez, valamint a rendelkezésre álló építési technológiák lehetőségeihez. Az extenzív, kollektivizáló földművelés, a munkamegosztás ebből kiinduló változását kísérő tömeges városba költözés, a vidéki társadalom nagyobb komfortigénye, új és elérhetőbb építési technológiák és más faktorok következtében megszakadt a kon-

tinuitás, sokkal erőteljesebben, mint például egyes nyugati rurális hagyományú államok esetében. A tervezdaság és a sorozatgyártás által diktált lehetőségek és preferenciák nagy léptékben kezdték el semlegesíteni a települések jellegét.

Gyakran hivatkozunk ennek a népi építészetnek a megszakadt hagyományára, azonban kérdéses, mennyire vagyunk képesek életben tartani vagy legalább autentikus módon használni a stílusjegyeit. A hagyományos technológiák, helyi anyagok használata visszaszorult, uniform megoldású házak torzították el a települések képét és méretarányait. Ma több vernakularizáló tendencia újraéledése is megfigyelhető, például a morfológia- és anyagderivátumok odafigyelőbb használata. Ennek problematikusabb aspektusai is lehetnek, ha például ezeket a többnyire helyhez kötött, specifikus konfigurációkat megpróbáljuk egy egységes nemzetkép hipotézisére alapozott általánosító sémába szorítani, vagy egy más létformához kötött tipológiára, például az adott település méretarányát sokszorosán túllépő sportlétesítményre alkalmazni.

Kelletlen múlt

A modernizmus társadalmi és ehhez kapcsolódó építészeti víziói nagyrészt azon a premisszán alapultak, hogy a legtöbb emberi szükséglet általános vagy legalábbis általánosítható, és ebből kifolyólag az ehhez kapcsolódó tárgyi megoldások is azok lehetnek. Bizonyos mértékben nyilván elkerülhetetlen, hogy a tárgyi környezetünk nagy mértékben standardizált vagy hasonló elemekből épüljön fel. Ezt a sok esetben spontán folyamatot azonban a sorozatgyártás adta lehetőségekre épülő produkcionista gazdaságmodellek igyekeztek a lehető legnagyobb mértékben kihasználni, mind a szocialista tervezdaság, mind a kapitalista piacgazdaság rendszerének keretén belül, különböző motivációval és módon, de nagyon hasonló kudarokat eredményezve. Az előbbi minden ember alapvető és szerinte egyenlő vagy legalábbis egyenlősíthető szükségleteit, utóbbi pedig az egyre növekvő komfortigényt szerette volna maradéktalanul és lehetőleg gyorsan és olcsó gyártási költségekkel kielégíteni. Ma már tudjuk, az ilyesfajta próbálkozások végleteikben

kudarcba fulladtak, valószínűleg abból az egyszerű okból kifolyólag, hogy a „mediánember” legfeljebb papíron vagy statisztikai számításokban létezik, és hogy a világ egyik részének komfortigénye globális szempontból nem fenntartható.

Ezek a hol kisebb, hol nagyobb mértékben megvalósuló univerzalizáló tendenciák lényegesen megváltoztatták épített környezetünk jellegét. Kelet-Közép-Európa azon specifikus térségek egyike, ahol mind a szocialista tervgazdaság, mind a liberális ekvivalense által kínált urbánus és egyéb utópiáinak fragmentumai megtalálhatók.

Kelet-Európában a második világháború után az egyre erőteljesebben központosított tervgazdaság építészete, vagy inkább „építtetése” egy rövid historizáló epizód után visszatért a gazdaságosság és hatékonyság imperatívájához, és az építészeti modernizmus formajegyeit felhasználva próbálta megvalósítani a társadalmi utópiák derivátumára épített kollektív jólét jövőképét, ami jobbára a sorozatgyártott panelelemekből összeszerelt lakóházak produkálásában merült ki. Ezek többségükben végül is életképesnek bizonyultak, vagy legalábbis a lakóik képesek voltak adaptálódni hozzájuk, sőt sok helyen máig is keresett lakhatási lehetőséget jelentenek. Szürke egyhangúságukat egyre jobban álcázzák a hosszú ideig befejezetlen közterületekre ültetett fák lombjai és a hőszigetelésre felvitt, gyorsan fakuló vakolatminták színkavalkádja. Ugyanakkor új dilemmák állnak előttünk, például hogy mi lesz a jobb esetben élettartamuk második felébe lépő panelházak százaival, és milyen alternatívákat tudunk elképzelni helyettük? Az elmúlt évtizedek lakóparkjai néhány kivétellel jobb esetben egy magasabb komfortot biztosító, vagy környezettudatosabb, némileg gazdagabb forma- és anyagvilágú, de egyébként jobbára generikus megoldásokat kínálnak, a köztereket sokszor zárt lakóközösségek udvarai helyettesítik, és ritkán találkozunk városalkotó minőségű környezettel.

Párhuzamosan a másik, a Kelet-Közép-Európában uralkodó korabeli kollektivista világfelfogás kontextusában paradox módon hatalmas mennyiségben termelt tipológia a családi ház volt. Egyrészt a falusi környezet modernizálása és a lakásstandard növelése volt a cél, másrészt pedig a városokat körülvevő kertvárosok bővítése, vagy újak építése.

Mindkét környezet egy eredetileg viszonylag pontosan meghatározható társadalmi réteg és ehhez kapcsolatos életmód igényeire reagált. A kollektivizált munka és gazdaság azonban mindkettőt megszakította, és a hatékonyság jegyében különböző standardizált megoldásokat részesített előnyben. Ez természetesen nem zárja ki a funkcionális és működő megoldásokat, azonban a kézenfekvő megoldás ebben az esetben is egy uniformizált, a helyi jelleget minimálisan tükröző, nagy mennyiségben hatékonyan termelhető háztípusok voltak, amelyek tömeges alkalmazása lényegesen megváltoztatta a települések nagy részének addigi jellegét.

Mindeközben a liberális demokráciát gyakorló piacgazdaság a maga kudarcát generálta, a városból való menekülés kertvárosi álma a városok szélén gombamód növekedő katalógusházak végeláthatatlan raszterébe torzult, először a tengeren túl, majd Európában is. Annak ellenére, hogy viszonylag hamar nyilvánvalóvá vált, hogy ez a szuburbán létforma hosszú távon nem fenntartható, nagy buzgalommal adoptálta a vasfüggöny felszámolása után a kelet-közép-európai társadalom is, és úgy tűnik, mindmáig erősebb a kertes ház víziója, mint az effajta környezet által generált környezeti és társadalmi problémák hatásának reflexiója. Természetesen mindemellett voltak és vannak minőségi építészeti megoldások is, de sajnos inkább kisebbségben.

Hagyomány à la carte

Az egymást váltó különféle urbánus utópiák és víziók sora tükröződik épített környezetünk egyre komplexebb rétegeiben, és elég egyértelművé vált, hogy az univerzális megoldásokra tett kísérletek eddig képtelenek voltak fenntartható megoldásokat hozni. Kérdéses azonban, milyen alternatíváink vannak, és lehetséges-e még bármiféle társadalmi összhangot találni arról, hogyan és mi alapján formálódjon épített környezetünk jelene és jövője. Kelet-Közép Európa egy több szempontból is specifikus környezet, ahol számos ideológiai, társadalmi és történelmi cezúra nehezíti meg nemcsak a múlt konszenzuális interpretációit és a természetes kontinuitást, hanem ebből kifolyólag a közös megoldások keresését is.

Lassan kétszáz éve, hogy Heinrich Hübsch feltette ma már szállóigévé vált kérdését annak kapcsán, milyen stílusban is kellene építenünk. Úgy tűnik, bizonyos szempontból visszajutottunk ugyanahhoz a dilemmához, és különböző okokból kifolyólag ma egyre több kelet-közép-európai államban valamiféle nemzeti építészet víziója képezi az egyik, politikailag is legerősebben támogatott alternatívát. Hogy ez mit is jelent, azt különböző dokumentumok és koncepciók hivatottak megválaszolni, egyértelmű választ sugallva arra a kérdésre, hogy az épített környezet jellegét és minőségét egy központi koncepció vagy inkább egy organikusan alakuló kulturális szint alakítsa inkább.

Egyike az eddigi legszisztematikusabb ilyen jellegű kezdeményezéseknek a Nemzeti Mintaterv Katalógus különös hibridje. Kétségtelen, hogy egy bizonyos minőségi szintet ígérő válogatás eredményeként létrejött adatbázis jelentősen túllépi a generikus katalógusházak elkeserítő vizualitását, azonban kérdéses, a gyakorlatban milyen eredményeket hoz majd a nem is annyira a helyi jellegű hagyományra és jellegzetességekre reflektáló, hanem inkább a mindenhol megjelenő kockaházak mintájára kialakított univerzális megoldások kissé gazdagabb háztára. Az egyes projektek használnak ugyan egyes tájegységekre jellemző elemeket és megoldásokat, ugyanakkor azonban bárhol felépíthetők, és a telek lejtése kritériumán, esetleg alkalmanként az átépítés alapjaként szolgáló meglévő épületen kívül egyáltalán nem dolgozik a konkrét tájegységek kategóriájával. Ez elvileg az építész kreatív munkájának része lenne, ugyanakkor a mintaterv többek között épp ezt hivatott megspórolni. Talán a fénykorát élő generatív mesterséges intelligencia segít majd megoldani ezt a dilemmát is.

Talán még érdemes többes számban gondolkodni

A posztmodern *ad hoc*izmus és egy nemzet egy építészete által kitűzött intervallum végpontjai között lévő spektrum szerencsére elég széles ahhoz, hogy ne csak szélsőséges megoldásokban gondolkodhassunk. A *kockaház*, a *panelrengeteg* vagy az elővárosi *sprawl* már legalább annyira identitásunk szerves részét képezi, mint az egyre inkább skanzenbe szo-

róló hagyományos építészeti formák és típusok. A múlt iránti nosztalgia az egyre bizonytalanabbnak tűnő világban természetesen erősödnek, de ugyanakkor elég hiányosak a jövőbe mutató perspektíváink, egyre nehezebben elképzelhető a társadalmi összhang, és kérdéses, mennyire segítik azt elő a központosított megoldások felé hajló kísérletek.

Nem valószínű, hogy belátható időn belül egyértelműen megoldjuk a városközpontok elnéptelenedését, a szétfolyó elővárosok egyre nagyobb térfoglalását, vagy számos más, az épített környezetünkkel kapcsolatos problémát; mint ahogy az sem, hogy valamelyik metaverzum virtuális valóságában már mindez irreleváns lesz, és reméljük, a nukleáris apokalipszis sincs még napirenden.

Valószínűleg nincsenek is egyértelmű válaszok ezekre a dilemmákra. Közösségi, valamint tér- és időbeli jellegénél fogva az épített környezet szerencsére többnyire ellenáll annak, hogy rövid intervallumok alatt teljesen kitörlődhessen, vagy teljesen átváltozzon egy-egy rétege. Ennek ellenére persze nem mindegy, milyen trajektóriákon halad tovább, és ha például a hagyományörzés egy adott csoport fő prioritása egy adott időszakban, ahogyan az sem, hogy ez egy javarészt spontán folyamat, vagy egy központosított narratív formában történik-e.

Hogy visszatérjek a bevezetésben feltett egyik kérdéshez, ha a kelet-közép-európai régió múltja valamiben alternatív jövőképeket kínálhat ahhoz, hogy nemzeti végvárainkba zárkózva várjuk a jövőt, akkor az leginkább talán abban rejlik, hogy viszonylag hosszú időszakokon át képes volt az adott korok kontextusában és lehetőségeihez mérten fenntartani egy népességét, nyelvét, kultúráját és egyéb jellegzetességeit tekintve is sokrétű környezetet, folyamatosan keresve és hol több, hol kevesebb sikerrel meg is találva annak közös narratíváit. Némi iróniával idézhetnénk végezetül azt is, mit tartott egy bizonyos kelet-közép-európai uralkodó az egy nyelvű és egy szokású országok legjellemzőbb tulajdonságának, de egy lassan ezeréves idézet nyilván sokféleképpen értelmezhető és jó eséllyel elavult már. Ha pedig mégsem, akkor talán kínálhat egy konstruktívabb nosztalgiát.